

MIROŚLAW GRZEGÓRZEK

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

ORCID: 0000-0002-4857-2548

**Marii Nagajowej „wiedza o człowieku”,
czyli o charakterystyce i charakteryzowaniu**

Dorobek Marii Nagajowej w dziedzinie metodyki kształcenia sprawności językowej i ćwiczeń w mówieniu i pisaniu jest dla polonistyki szczególnie ważny. Napisała nie tylko zarys historii ćwiczeń w mówieniu i pisaniu jako osobnego działu nauczania języka polskiego¹ w ramach autorskiej monografii poświęconej temu działowi, nie tylko szkic do historii ćwiczeń słownikowych w monografii przedmiotowo-metodycznej dotyczącej tego zagadnienia². Można powiedzieć, iż Nagajowa stworzyła pewien alfabet metodyki języka polskiego, od którego opanowania swą przygodę z pracą przy tablicy rozpoczynają wszyscy poloniści. I nie chodzi tu o najpóźniejszą chronologicznie syntezę metodyczną, w której osobny artykuł hasłowy poświęcony został gatunkowi³ będącemu przedmiotem niniejszego tekstu, lecz o szczegółowy i wzorotwórczy opis procedur dydaktycznych zawarty w najważniejszych książkach metodycznych autorki związanych ze zdobywaniem „wiedzy o człowieku”, jak nazywa pracę nad charakterystyką postaci w szkole⁴.

Wśród podręczników dla polonistów autorstwa Nagajowej najstarsze chronologicznie są *Ćwiczenia słownikowo-frazeologiczne w klasach V–VIII*, których omówienie w kontekście charakterystyki postaci nie może obejść się bez przywołania innej znakomitej pozycji poświęconej ćwiczeniom słownikowym, szczególnie bogatej w materiał w aspekcie charakterystyki, autorstwa Janiny Malendowicz⁵.

¹ Zob. M. Nagajowa, *Ćwiczenia w mówieniu i pisaniu*, Warszawa 1977, s. 5–44. Zarys Nagajowej jest komplementarny z podobnym szkicem autorstwa J. Kijasa. Por. J. Kijasa, *Zarys dziejów ćwiczeń w mówieniu i pisaniu w nauczaniu języka polskiego* [w:] *Metodyka nauczania języka polskiego w szkole średniej*, red. W. Szyszkowski, Z. Libera, Warszawa 1968, s. 183–192.

² M. Nagajowa, *Ćwiczenia słownikowo-frazeologiczne w klasach V–VIII*, Warszawa 1975, s. 3–15.

³ Zob. M. Nagajowa, *ABC metodyki nauczania języka polskiego dla początkujących nauczycieli*, Warszawa 1990, s. 20–26.

⁴ Por. M. Nagajowa, *Kształcenie języka ucznia w szkole podstawowej*, Warszawa 1985, s. 245; M. Nagajowa, *Ćwiczenia w mówieniu...*, s. 190.

⁵ Zob. J. Malendowicz, *Ćwiczenia słownikowe w klasach V–VIII. Materiały dla nauczyciela*, Warszawa 1965, s. 7, 11, 18–19, 35, 45, 158–185 (charakterystyka).

Metodycy od zawsze zwracali uwagę, iż „uczniowie w klasach niższych, nawet dobrze rozwinięci umysłowo i względnie odczytani, mają skłonność do ujmowania cech charakteru w słownictwie ubogim, niewyrobnionym i konwencjonalnym, jak dobry – zły, podły – szlachetny, mądry – głupi”⁶. Podobnie sytuacja wyglądała na stopniu licealnym⁷, czemu od zawsze też starano się przeciwdziałać przy pomocy wskazówek poświęconych wyłącznie tego typu ćwiczeniom językowym⁸. Należy podkreślić zasługi Nagajowej na tym polu, szczególnie w kontekście charakterystyki postaci. W rozdziale VII *Ćwiczeń słownikowo-frazeologicznych...* poświęconym wprowadzeniu nowej dłuższej formy wypowiedzi można znaleźć zaledwie dwustronicowy fragment dotyczący charakterystyki⁹. Objętość tekstu jest w tym wypadku myląca, ponieważ integralny element filozofii mówienia o człowieku w szkole autorstwa Nagajowej¹⁰ stanowi bogaty zbiór wyrazów wartościujących, związanych z ocenianiem i charakteryzowaniem ludzi, czyli tzw. „słowniczkami tematycznymi”¹¹.

Autorka zastrzega, że szczególnie dużo uwagi i taktu wymaga bogacenie słownictwa związanego z psychiką. Wiek dojrzewania, a więc koniec szkoły podstawowej, to właściwy czas na prowadzenie ćwiczeń słownikowych w nazywaniu uczuć i stanów psychicznych bohaterów literackich, a więc opartych nie na doświadczeniach uczniów, lecz na lekturze, co jest łatwiejsze i bardziej zasadne metodycznie. Słownictwo tego typu można wykorzystać nie tylko w charakterystyce, ale także opowiadaniu, sprawozdaniu czy opisie przeżyć wewnętrznych, również tych wywołanych u czytelnika w kontakcie z lekturą, co w warunkach państwa totalitarnego, nawet epoki Gierka, musiało być bardzo nowoczesne. Nagajowa proponuje na przykład wejście w rolę postaci (również z reprodukcji obrazu!)

⁶ J. Dembowska, Z. Klingerowa, *Metodyka przygotowania charakterystyki bohatera literackiego* [w:] *Z zagadnień nauczania języka polskiego w kl. V–XI. Wybór artykułów*, oprac. K. Lausz, M. Swobodowa, Warszawa 1956, s. 134.

⁷ Zob. M. Kaniewska, *Kształcząca rola charakterystyki postaci jako formy prac pisemnych* [w:] *Prace pisemne z języka polskiego w szkole średniej. Zbiór artykułów metodycznych*, red. Z. Saloni, Warszawa 1972, s. 109–111; M. Dudzik, *Usprawnianie procesu nauczania języka polskiego na przykładzie charakterystyki człowieka wziętego z życia w liceum ogólnokształcącym drogą eksperymentu (wybrane problemy)* [w:] *Nowoczesne tendencje w dydaktyce literatury i języka polskiego*, red. W. Pasterniak, Rzeszów 1974, s. 374–389.

⁸ Zob. H. Gaertner, *Ćwiczenia słownikowe w szkole powszechnej*, Lwów 1927 (nie poświęca charakteryzowaniu osobnego miejsca); J. Biliński, *Ćwiczenia słownikowe*, Lwów 1933 („charakterystyka” na stronach 25–26, 41–42); J. Rytłowa, *Ćwiczenia słownikowe w szkole powszechnej*, Warszawa–Lublin 1938 („charakterystyka” na stronach 31–38); J. Rytłowa, *Ćwiczenia słownikowe w szkole podstawowej*, Warszawa 1946, H. Kien, J. Rytłowa, *Ćwiczenia słownikowe i ćwiczenia w mówieniu i pisaniu w klasach I–IV*, Warszawa 1956. Jak widać, publikacji było stosunkowo dużo, wzięwszy pod uwagę, iż leksykologia w międzywojniu dopiero raczkowała.

⁹ M. Nagajowa, *Ćwiczenia słownikowo-frazeologiczne...*, s. 98–99.

¹⁰ Zob. M. Nagajowa, *Kształcenie języka...*, s. 245–264.

¹¹ Słowniczkami te obejmują podstawowy zbiór słów, o który powinien się wzbogacić czynny zasób słownictwa uczniów między innymi w zakresie nazywania przejawów życia psychicznego czy charakterystyki człowieka.

w celu opisu jej przeżyć (Jacek Soplica, Skawiński, Zygiel, Borowicz, profesor), co nie tylko pozwala na wczucie się i zrozumienie postępowania, ale ma służyć kształceniu myślenia ucznia¹², podobnie jak słownictwo oceniające i charakteryzujące człowieka.

Nagajowa kładzie nacisk na wychowawczą i etyczną rolę poszerzania (bogatego i tak stosunkowo) zasobu słownictwa oceniającego i charakteryzującego oraz zwraca uwagę na przewagę słownictwa pejoratywnego w mówieniu o innych. Tutaj widzi szczególną rolę dla szkoły i nauczyciela. W klasach V–VI, a więc w okresie przygotowawczym do charakteryzowania, nie należy korzystać z nazwy gatunku¹³, bo proponowane ćwiczenia w formie nazywania poszczególnych cech fizycznych i psychicznych nie będą pełną charakterystyką. Przed pierwszą charakterystyką z prawdziwego zdarzenia należy zapoznać uczniów z pojęciami takimi jak: „charakter”, „poglądy”, „intelekt”, „umysłowość”, „postawa”, „temperament”, „usposobienie”, „charakterystyka”, aby uczeń mógł się nimi swobodnie posługiwać. Może to budzić z dzisiejszej perspektywy duże wątpliwości co do skuteczności podobnego zabiegu. Ważne, by słownictwo charakteryzujące wprowadzać stopniowo już od klasy V, czemu służyć mają różnorodne ćwiczenia, których bogaty zasób prezentuje autorka w formie przykładów związanych z postaciami lekturowymi i wziętych z życia. Uwagi metodyczne, podobnie jak w odniesieniu do słownictwa nazywającego stany psychiczne, dopełnia słowniczek cech skupionych wokół haseł: cechy fizyczne, cechy charakteru, cechy usposobienia, cechy intelektu oraz słownictwo pomocnicze do charakterystyki¹⁴. Można by rzec, iż słowniki tematyczne to pewien znak rozpoznawczy badaczki¹⁵, która w kontekście charakterystyki akcentuje rolę ćwiczeń w parafrazowaniu („umiejętności wyra-

¹² Zob. M. Nagajowa, *Ćwiczenia słownikowo-frazeologiczne ...*, s. 112–123.

¹³ Nie jest to nowy pogląd metodyczny: „W klasie VI przeprowadzamy też próby charakteryzowania postaci z życia w formie ćwiczeń kształcących obserwację postaci i planowość w uszeregowaniu spostrzeżeń. Nie nazywając w dalszym ciągu wypracowania charakterystyką, podajemy uczniom do opracowania na przykład takie tematy: «Człowiek, którego podziwiam» «Mój przyjaciel» «Wybieramy przewodniczącego samorządu»”. Zob. J. Dembowska, Z. Jakubowska, *Nauczanie języka polskiego w klasach V–VIII szkoły podstawowej. Wybrane zagadnienia metodyczne*, Warszawa 1969, s. 101. Na uwagę zasługuje forma przytoczonych tematów zakładająca różnogatunkowość realizacji uczniowskich. Podobnie postępuje H. Kasprzykowa, pokazując metodykę charakterystyki w klasie VII na przykładzie A. Cisowskiego z *Szatana z siódmej klasy*. Por. H. Kasprzykowa, *Ćwiczenia stylistyczne w formie charakterystyki*, „Polonistyka” 1961, nr 1, s. 37.

¹⁴ Zob. M. Nagajowa, *Ćwiczenia słownikowo-frazeologiczne...*, s. 123–129.

¹⁵ Zob. M. Nagajowa, *Nauka o języku dla nauki języka. Poradnik dla nauczycieli języka polskiego*, Kielce 1994, s. 115–145; 165–196. Tu rozdz. VIII: *Językowe środki wyrażania wartości w nauce języka*; X: *Język wartości a mówienie o człowieku* oraz rozdz. XI: *Słownik nazw wartości i wartościujących ocen człowieka*. Oprócz prezentacji bogatego zbioru wyrazów wartościujących (nazw wartości, rzeczowników, przymiotników i imiesłowów wartościujących człowieka w układzie alfabetycznym) Nagajowa zwraca tu uwagę na aspekt etyczny mówienia o człowieku oraz proponuje bardzo wiele cennych ćwiczeń i pomysłów lekcji skupionych na mówieniu o osobie, co sprawia, że jest to jedna z ważniejszych propozycji metodycznych związanych z nowoczesnym spojrzeniem na człowieka w szkole, aktywująca myślenie etyczne, autoprzentacyjne oraz oczywiście językowe.

zania tej samej treści w różnorodny sposób¹⁶) oraz „wyrabiających umiejętność uzasadniania sądów”¹⁷. Spostrzeżenia i propozycje z *Ćwiczeń słownikowo-frazeologicznych...* rozwija autorka w dwóch najważniejszych pozycjach w swoim dorobku, tj. *Ćwiczeniach w mówieniu i pisaniu* oraz *Kształceniu języka ucznia w szkole podstawowej*¹⁸. Prace te ugruntowały myślenie o charakterystyce w szkole po dziś dzień, chociaż nie wszystkie uwagi i refleksje autorki mają przełożenie na praktykę lekcyjną. Z obserwacji wiadomo, że charakterystyka nie jest niestety postulowaną przez Nagajową „wiedzą o człowieku” w szkole.

Struktura fragmentu poświęconego charakterystyce w obu książkach jest bardzo podobna, choć dokładna analiza tekstów pokazuje ewolucję poglądów autorki na tę formę w szkole. Nagajowa traktuje charakterystykę i charakteryzowanie ponadgatunkowo: „to przede wszystkim bardzo obszerny i niezmiernie ważny dział nauczania języka polskiego, który można by zatytułować «Wiedza o człowieku»”¹⁹. Badaczka zauważa, że wiedza ta ściśle łączy się, a nawet jest warunkowana bogaceniem zasobu słownikowego związanego z psychiką człowieka. Zaznajomienie się ze słowami ze sfery uczuć i stanów psychicznych może być dla dorastającej młodzieży równoznaczne z nabyciem wiedzy o tych stanach poprzez uświadomienie sobie ich jako ważnego elementu własnej rzeczywistości wewnętrznej²⁰. Nawiązując do omówionej już książki poświęconej ćwiczeniom słownikowo-frazeologicznym, Nagajowa podkreśla brak wzorców i ograniczoność kodu, którym posługuje się uczniowskie otoczenie w odniesieniu do człowieka, a jednocześnie, co bardzo ważne, nie negując roli lektury jako podstawy do mówienia o człowieku w szkole, eksponuje praktyczną wartość umiejętności charakteryzowania w codziennym życiu. Cytując Stanisława Gerstmana²¹, którego koncepcje służą badaczce jako punkt odniesienia w kwestii okresów psychicznych w rozwoju osobowości dzieci i młodzieży, autorka pisze: „wiedza o człowieku, o jego życiu psychicznym nie służy jedynie psychologom, lecz wszystkim w zwykłej praktyce życiowej”²². Ma więc olbrzymią wartość nie tylko dla samowiedzy o sobie samym, o własnych wadach i zaletach, a więc samooceny, lecz zasadniczo wiąże się z harmonijnym rozwojem prawidłowych relacji społecznych budowanych przez jednostki. Dotychczasowe konstatacje pozwalają stwierdzić, że charakterystyka postaci w szkole na bazie refleksji języko- i literaturoznawczej oraz

¹⁶ M. Nagajowa, *Ćwiczenia słownikowo-frazeologiczne...*, s. 98.

¹⁷ Tamże, s. 99.

¹⁸ Rozdział poświęcony charakterystyce w książce późniejszej jest zmodyfikowaną wersją z podobnego fragmentu z *Ćwiczeń w mówieniu i pisaniu*.

¹⁹ M. Nagajowa, *Kształcenie języka...*, s. 245; M. Nagajowa, *Ćwiczenia w mówieniu...*, s. 190.

²⁰ W tej kwestii kluczowe są, jak już wspomniano, ćwiczenia słownikowo-frazeologiczne, ale i powiązanie z innymi gatunkami, np. opisem przeżyć wewnętrznych. Por. M. Nagajowa, *Kształcenie języka...*, s. 245.

²¹ Stanisław Gerstmann (1911–1983) – polski psycholog, pedagog, filolog, profesor Uniwersytetu Łódzkiego.

²² M. Nagajowa, *Kształcenie języka...*, s. 246; M. Nagajowa, *Ćwiczenia w mówieniu...*, s. 191.

kulturowej, w perspektywie dorosłego życia, pełni rolę medium między rozwojem tożsamości indywidualnej (psychologią indywidualną) a zjawiskami z zakresu psychologii społecznej (interakcje, autoprezentacja, autokreacja)²³. Wywód Nagajowej da się sprowadzić do formuły: charakterystyka postaci literackiej to wiedza o osobie, a przez to – o sobie samym (krócej – „wiedza o sobie i o osobie”). Autorka przypomina, iż

jednym z zadań przedmiotu zwanego językiem polskim jest stworzenie uczniowi podstaw poznania samego siebie i osobowości innych poprzez analizę cech wewnętrznych postaci literackich i rzeczywistych, danie mu wiedzy o człowieku, co umożliwi sprawiedliwe ocenianie innych i kierowanie rozwojem własnej osobowości, ustalenie własnej taktyki życiowej, znalezienie motywów własnego i czyjśgo działania, orientowanie się w możliwych reakcjach własnych i cudzych na zaistniałe bodźce²⁴.

Formuła „wiedza o człowieku” osadzona jest w przewartościowaniu celów dydaktyki polonistycznej w latach trzydziestych XX wieku, kiedy to charakterystyka postaci jako forma wypowiedzi przestała być celem (jako stylistyczny popis na wzór pisarzy i autorów podręczników do stylistyki), a stała się środkiem do osiągnięcia celów: zdobywania wiedzy o człowieku oraz modelowania osobowości ucznia²⁵. Ta „wiedza o człowieku” nie jest w ujęciu Nagajowej wiedzą tajemną – nie jest ani niemożliwa, ani zbyt trudna. Wynika z natury człowieka, którą cechuje zainteresowanie innymi oraz wrodzona intuicja, zmysł obserwacyjny, wrażliwość, bystrość, ale i czasami złośliwość, wpisana w takie gatunki wypowiedzi jak obmowa czy plotka. Zadaniem nauczyciela jest te naturalne predyspozycje umiejętnie wyzyskać i właściwie wymodelować z punktu widzenia języka wartości. Z perspektywy współczesności szczególne zadania w tej kwestii od zawsze, podobnie jak w czasie powstania poradników Nagajowej, mają literatura oraz szkoła jako instytucja i miejsce – *locus educandi*. Duża w tym rola osób znaczących, autorytetów, nie tylko tych ze świata realnego, postaci literackich, ale i – w XXI wieku – bohaterów popkultury czy zasiedlających wirtualne światy. Przez identyfikację z nimi (lub jej brak) następuje kształtowanie osobowości (tożsamości)²⁶.

²³ „Charakterystyka w pewnym stopniu uczy ról społecznych, jakie uczniowie w przyszłości będą pełnić w dorosłym społeczeństwie, zapoznaje z wymaganiami społecznymi i ogólnoludzkimi związanymi z tymi rolami. [...] Praca z charakterystyką zapoznaje ucznia ze społecznymi wymaganiami wobec różnych postaci. Pisząc na podstawie opowiadania charakterystykę uczonego, na podstawie innych materiałów charakterystykę lekarza, żołnierza, ucznia, przyjaciela, obywatela, uczy się, jak ma się zachować, czego społeczeństwo wymaga od swoich członków”. M. Nagajowa, *Kształcenie języka...*, s. 250; Por. M. Nagajowa, *Ćwiczenia w mówieniu...*, s. 196.

²⁴ M. Nagajowa, *Kształcenie języka...*, s. 247; M. Nagajowa, *Ćwiczenia w mówieniu...*, s. 192.

²⁵ Por. M. Nagajowa, *Kształcenie języka...*, s. 256.

²⁶ Co ciekawe, w wydaniu z lat osiemdziesiątych znika cały akapit poświęcony literaturze dydaktycznej dla dzieci i młodzieży jako zachęcającej do przyjęcia i realizowania wartości uznanych przez społeczeństwo. Pozostaje natomiast ten, w którym autorka podkreśla, że bohater musi być bliski czytelnikowi, być jakąś udoskonaloną formą jego samego, ale też nie może być uosobieniem samych cnót. Fikcyjna postać musi mieć w sobie coś z życia, żeby stać się wzorem osobowym dla

W pracy nad charakterystyką postaci literackiej lub żywej Nagajowa wyodrębnia trzy etapy (fazy)²⁷: 1) Obserwacja, rejestracja, wyodrębnianie (cechy, fakty z życia postaci, postęпки postaci, reakcje, sądy o postaci innych); 2) Analiza, wyciąganie wniosków, twierdzenie (nazywanie cech na podstawie obserwacji); 3) Zrozumienie (poznanie motywów, uchwycenie związków).

Wszystkie fazy powinny wystąpić jednocześnie dopiero w klasach starszych, faza druga i trzecia mogą się przeplatać. W klasie IV i V autorka proponuje wprowadzać elementy fazy pierwszej oraz elementy drugiej. Jest to jedynie przygotowanie do prób charakterystyki w klasie VI (nawet termin na tym poziomie nie jest uczniom znany!). Materiałem literackim do zastosowania procedur metodycznych na tym etapie jest *Antek* Prusa. Najwięcej czasu należy poświęcić na obserwacje i opisy wyglądu postaci, zwłaszcza rzeczywistych, będące pewnego rodzaju „wprawkami”. „Pani w kiosku”, „Żołnierz na warcie”, „Moja najlepsza koleżanka” – takie opisy-wprawki są, według autorki, niezwykle istotne: uczą spojrzenia na człowieka, pozwalają gromadzić słownictwo, mają też aspekt wychowawczy. Druga faza pracy nad charakterystyką przypadnie na klasę VI: to największe nasilenie ćwiczeń słownikowo-frazeologicznych związanych z oceną, charakterem i psychiką ludzką. Uczniowie skupiają się na charakterystykach częściowych, obejmujących wybraną cechę lub kilka cech. Akcent położony jest na elementy oceny czy poszukiwanie motywów działania postaci. Na klasę VII i VIII przypada faza ostatnia i najtrudniejsza: „wymaga umiejętności wyciągania wnio-

ucznia. Tutaj uwidacznia się duża rola trafnych wyborów nauczyciela i stwarzania przezeń emocjonalnego klimatu do dyskusji, które dadzą szansę na wytworzenie „trwałych nastawień” wobec postaw ludzkich w określonych sytuacjach. Por. M. Nagajowa, *Kształcenie języka...*, s. 249, 250; M. Nagajowa, *Ćwiczenia w mówieniu...*, s. 194, 195.

²⁷ W wydaniu 1977 podrozdział rozpoczyna zestawienie pokazujące częstotliwość występowania formy charakterystyki w programie języka polskiego dla klas V–VIII z 1974 roku. Autorka zwraca uwagę, że „żadna z form wypowiedzi nie znajduje w programie nauczania takiej obfitości poleceń jak właśnie charakterystyka, i to zawartych w dwóch działach nauczania, jakimi są omawianie lektury oraz ćwiczenia w mówieniu i pisaniu”. Zob. M. Nagajowa, *Ćwiczenia w mówieniu...*, s. 196–197. Jest to bardzo istotne dla opracowywania charakterystyki w szkole, ale przede wszystkim pokazuje jej dualizm ontologiczny na godzinach polskiego: z jednej strony charakterystyka jest częścią lektury (sposobem konstruowania utworu, środkiem artystycznym), materiałem obserwowanym i zbieranym jako pożywka do mówienia i pisania, z drugiej stanowi efekt aktu uczniowskiej kreacji w formie gatunku wypowiedzi, który wspomnianą lekturą się żywi. Ten podwójny status gatunku odzwierciedla analiza poradników metodycznych, w których charakterystyka omawiana jest wielokrotnie nie tylko w dziale „Ćwiczenia w mówieniu i pisaniu”, ale przede wszystkim w „Przykładach opracowywania lektur”. Doskonałym *exemplum* może być książka *Z moich doświadczeń w nauczaniu języka polskiego w klasach V–VIII. Zbiór artykułów metodycznych*, red. T. Przybylska, Warszawa 1967. W części „lekturowej” znajdziemy charakterystyki Tosi i Tomka z *Dziewczyny i chłopaka...* Ożogowskiej (kl. V, s. 10–11), Stasia Tarkowskiego (kl. V, s. 21–23, 25–27), chłopca z pociągu (kl. VI, s. 35–37), Pawełka (kl. VI, s. 37), człowieka szlachetnego (kl. VI, s. 38–39), postaci na obrazie Matejki *Jan Kochanowski nad zwłokami Urszulki* (kl. VII, s. 45), Sokołowa z *Losu człowieka* Szołochowa (kl. VIII, s. 50–52); w części poświęconej dłuższym formom wypowiedzi – opis postaci wraz charakterystyką i przykłady tożsame z „lekturowymi” oraz inne (s. 146–162).

sków, kojarzenia faktów, wyszukiwania związków między różnymi elementami rzeczywistości i składnikami osobowości”²⁸. Uczeń jednak jest na wyższym stopniu rozwoju – posiada już pewną wiedzę z różnych dziedzin życia, jest bardziej doświadczony, zetknął się z wieloma typami ludzkimi. Na ostatnią fazę pracy nad formą przypadnie także doskonalenie wiedzy o uczuciach i stanach psychicznych. Przykładem działań w klasach starszych jest metodyka charakterystyki pokazana w ramach opracowania *Placówki Prusa*.

Według Nagajowej stereotyp w pracy z formą rodzi się z „płytkiego analizowania lektury”²⁹: stereotyp gromadzenia cech bez wnikania w motywy działania, bez prób zrozumienia osobowości redukuje charakterystykę do fazy pierwszej z elementami drugiej, rzadziej drugiej i trzeciej. Takie przygotowanie zmienia charakteryzowaną postać w groteskowego manekina, a uczniów w zdemotywowane automaty³⁰. Elementem, powodującym efekt błędnego koła, wpisanym w ten stereotyp jest plan charakterystyki, który nie może być jej schematem, gdyż ten sugeruje, iż każdy człowiek jest niezmienny i statyczny – a przecież każda osoba jest inna, żywa. W kwestii planu wszystko zależy od postaci, zebranego materiału, fazy pracy, a więc i stopnia trudności. Mimo iż taki „urzędowy opis człowieka” jest w szkole niekiedy potrzebny jako urozmaicenie ćwiczeń, to nauczyciel musi wykazać w jego realizacji dużą elastyczność. Ważnym czynnikiem przeciwdziałającym schematowi jest sformułowanie tematu³¹. Według obserwacji autorki lepsze są zawsze tematy, które wymagają opisu wybranych cech osobowości, zmuszają do przemyśleń, głębszej obserwacji postaci, a co za tym idzie – lepszego poznania utworu literackiego; tematy wymagające różnej formy, pewnej inwencji i pomy-

²⁸ M. Nagajowa, *Kształcenie języka...*, s. 252; M. Nagajowa, *Ćwiczenia w mówieniu...*, s. 201.

²⁹ Pisał o tym 1956 roku Paweł Bagiński: „Nie lekceważmy znaczenia szczegółów przy omawianiu postaci utworów literackich. [...] Tylko dokładna znajomość poematu, powieści, noweli, dramatu jest warunkiem właściwej charakterystyki postaci”. Por. P. Bagiński, *Uwagi o charakterystyce postaci na lekcjach języka polskiego*, „Polonistyka” 1956, nr 5, s. 37, 39.

³⁰ Nagajowa cytuje Jadwigę Szumską: „to rozbijanie pięknie skonstruowanej całości po to, by z okruszyn pozbawionych sensu i racji bytu kleić zlepek nieporadny i nieudolny, w którym dana postać nie nabierze już «rumieńców życia» i nie przemówi do niczyjej wyobraźni. Trudno żądać od młodzieży zamiłowania do takiej pracy”. Por. J. Szumska, *Kilka uwag o charakterystyce* [w:] *Ćwiczenia w mówieniu i pisanii w szkole średniej. Wybór artykułów z zakresu nauczania języka polskiego*, zest. i oprac. J. Kijas, Warszawa 1963, s. 131.

³¹ Piszą o tym J. Cofalik i I. Tabakowska (por. J. Cofalik, I. Tabakowska, *Kształtowanie języka ucznia w procesie nauczania języka polskiego*, Warszawa 1963, s. 109, 139), jak również J. Dembowska i Z. Jakubowska: „Przystępny temat dopomóż młodzieży w dyskusji oraz w sprawiedliwej i słusznej ocenie bohatera zbiorowego. Dlatego na przykład nie nadamy wypowiedzi tytułu: «Charakterystyka szlachty zaściankowej w *Panu Tadeuszu*», lecz sformulujemy temat tak: «Dlaczego Maciek na radzie powiedział szlachcie: *A głupi! A głupi!*» czy «Dlaczego Gerwazy tak łatwo nakłonił szlachtę do zajazdu na Sopolice?» lub «Czym narada szlachty w karczmie przypomina zebranie samorządowe klasy VII». Podobnie w klasie VIII – zamiast formułować temat: «Charakterystyka młodzieży w *Szyfowych pracach* Stefana Żeromskiego», zapytamy klasę: «Jaka była młodzież gimnazjum klerykowskiego przed przyjazdem Zygiera, a jak się zmieniła pod jego wpływem?» lub «Jak oceniacie młodzież przedstawioną w *Szyfowych pracach*». Zob. J. Dembowska, Z. Jakubowska, *Nauczanie języka...*, s. 102.

słowości ucznia. Szczególnie swego rodzaju paradoks związany z „różną formą formy” w przypadku charakterystyki jest bardzo istotny, bo zmusza do postawienia pytań o „gatunkowość” charakterystyki.

Niektóre odpowiedzi można znaleźć w rozważaniach Nagajowej dotyczących cech gatunkowych charakterystyki. Kontakt z praktyką szkolną pozwala wysnuć przypuszczenie, iż te fundamentalne konstatacje nie znajdują miejsca w szkole, choć powinny stanowić punkt wyjścia do charakteryzowania. Po pierwsze, charakterystyka nie ma wyraźnych cech gatunkowych (co sugeruje jej polimorficzność, hybrydyczność³²) i jest tworem czysto szkolnym (choć jednocześnie obecnym w formie innych gatunków poza komunikacją szkolną). Po drugie, formę konstytuują inne podstawowe gatunki szkolne: opowiadanie, opis, rozprawka, co w różnej proporcji może nadawać konkretnym charakterystykom różny odcień modelowany konstrukcją polecenia (tematu wypowiedzi), a także wyznacza etapy dochodzenia do fortunnej realizacji gatunku³³. Ponadto podkreślona „bezpośredniość” wpisana w szkolne charakteryzowanie usypia czujność nauczycieli, którzy często zapominają, że ktoś, kto chce napisać dobrą charakterystykę, musi być zarazem dobrym detektywem – dokonywać dedukcji i tropić ślady składające się na całościowy obraz szkicowanego wizerunku danej osoby.

Oczywiście Nagajowa, podobnie jak inni autorzy, systematyzuje poszczególne odmiany charakterystyk (charakterystyka częściowa – całościowa; charakterystyka statyczna – dynamiczna³⁴) oraz w obu publikacjach przytacza dużo różnorodnych rozwiązań metodycznych (dyspozycje, przykłady planów, cykle lekcji³⁵). Zamieszcza też przykłady prac uczniów (autocharakterystyki, charakterystyki postaci z najbliższego otoczenia, postacie literackie) jako ilustrację kolejnych etapów w pracy nad formą. Materiał lekturowy stanowi głównie klasyka polska i młodzieżowa: *Antek*, *Placówka*, *Katarynka* Prusa (*Antek*, Ślimak, mecenas), *Pan Tadeusz* Mickiewicza (Jacek Soplica, Gerwazy), *Zemsta* Fredry (Cześniak i Rejent), *A...B...C...* Orzeszkowej (Joanna Lipska), *Silaczka* Żeromskiego (Bozowska,

³² Jako przykład planu charakterystyki Nagajowa podaje taki: „Zosia pisze do przyjaciółki w Wilnie list o swoim narzeczonym”. Por. M. Nagajowa, *Ćwiczenia w mówieniu...*, s. 207.

³³ „Aby nauczyciel mógł skutecznie pracować nad tymi formami, sam musi sobie zdawać sprawę z tego, co stanowi istotę poszczególnej formy. Musi wiedzieć, czym charakteryzuje się opowiadanie, czym ono różni się od opisu, streszczenia, na czym polega charakterystyka. W praktyce na ogół nauczyciel przyjmuje każdą wypowiedź ucznia, byle było «coś» napisane”. Zob. H. Kasprzykowa, *Ćwiczenia stylistyczne...*, s. 36.

³⁴ Trudno doszukać się w tekście „teorii” charakterystyki porównawczej i zbiorowości, choć można znaleźć jej przykłady (Cześniak i Rejent, lotnicy Dywizjonu 303). Por. M. Nagajowa, *Kształcenie języka...*, s. 254; M. Nagajowa, *Ćwiczenia w mówieniu...*, s. 216.

³⁵ W książce nowszej cykl poświęcony jest *Grażynie* A. Mickiewicza, natomiast w starszej dotyczy Joanny Lipskiej z noweli E. Orzeszkowej. Istotny jest przebieg pracy: charakterystyka pisemna jest uwieńczeniem pracy wykonanej na lekcji skupionej na analizie osobowości i niektórych cech postaci. Pierwszy etap to ukierunkowana analiza tekstu (czytanie według poleceń), drugi – omawianie postaci literackiej na lekcji w postaci swobodnych wypowiedzi, pogadanki poszukującej, dyskusji. Zob. M. Nagajowa, *Kształcenie języka...*, s. 262–263; M. Nagajowa, *Ćwiczenia w mówieniu...*, s. 215–219.

Obarecki), *W pustyni i w puszczy* i *Krzyżacy* Sienkiewicza (Staś i Nel, Jurand ze Spychowa), *Ten obcy* Jurgielewiczowej (Zenek Wójcik), *Niemcy* Kruczkowskiego (Willy), *Dywizjon 303* Fiedlera (środowisko polskich lotników w Anglii)³⁶.

Wkład M. Nagajowej w metodykę ćwiczeń w mówieniu i pisanu, co starano się wykazać na przykładzie charakterystyki postaci, jest ogromny. W koncepcji badaczki omawiany gatunek przestaje być tylko dłuższą formą wypowiedzi – „charakterystyką”, a staje się „charakteryzowaniem”³⁷ służącym zdobywaniu „wiedzy o człowieku” dla „nauki człowieka”³⁸. Rzeczownik odczasownikowy „charakteryzowanie” (‘to, że się charakteryzuje’) nie tylko przenosi środek ciężkości z efektu czynności (wypracowania) na proces (działania wokół postaci, bohatera, człowieka – tu rola ćwiczeń słownikowo-frazeologicznych), ale przede wszystkim poszerza zakres działań lekcyjnych o inne formy i metody, których pisemna charakterystyka jako efekt „analizy człowieka” jest tylko zwieńczeniem.

Bibliografia

- Bagiński P., *Uwagi o charakterystyce postaci na lekcjach języka polskiego*, „Polonistyka” 1956, nr 5.
- Biliński J., *Ćwiczenia słownikowe*, Lwów 1933.
- Cofalik J., Tabakowska I., *Kształtowanie języka ucznia w procesie nauczania języka polskiego*, Warszawa 1963.
- Dembowska J., Klingerowa Z., *Metodyka przygotowania charakterystyki bohatera literackiego* [w:] *Z zagadnień nauczania języka polskiego w kl. V–XI. Wybór artykułów*, oprac. K. Lausz, M. Swobodowa, Warszawa 1956.
- Dembowska J., Jakubowska Z., *Nauczanie języka polskiego w klasach V–VIII szkoły podstawowej. Wybrane zagadnienia metodyczne*, Warszawa 1969.
- Dudzik M., *Usprawnianie procesu nauczania języka polskiego na przykładzie charakterystyki człowieka wziętego z życia w liceum ogólnokształcącym drogą eksperymentu (wybrane problemy)* [w:] *Nowoczesne tendencje w dydaktyce literatury i języka polskiego*, red. W. Pasterniak, Rzeszów 1974.

³⁶ Interesująco wypada porównanie proponowanych w poszczególnych podręcznikach metodycznych przykładów lekturowych, które prowadzi do wniosku, iż „jądro” puli wzorcowych projektów nie zmienia się, co również stanowi ważny czynnik schematyzacji procedur metodycznych skupionych na charakteryzowaniu. Oczywiście wynika to poniekąd z konstrukcji listy lektur w programach. Por. J. Dembowska, Z. Jakubowska, *Nauczanie języka...*, s. 100–102 (tu: Staś i Nel, Robinson Kruzoe, *Ten obcy*, Anielka, Grażyna, Andrzej Radek, Balladyna i Alina, Cześniak i Rejent oraz „pary kontrastowe” z *Pana Tadeusza*, szlachta dobrzyńska, młodzież gimnazjum klerykowski). Por. J. Kulpa, *Z doświadczeń nad organizacją ćwiczeń stylistycznych (metoda pisania wypracowań)*, Warszawa 1955, s. 14, 19–20, 32–33, 34–35, 38–39 (tu nie tylko ogólne zasady pracy nad formą od klasy VII, ale przykłady na podstawie *Antka* i *Powracającej fali* Prusa, *A...B...C...* Orzeszkowej [jako element opisu sytuacji] oraz *Józka komornika* Orkana).

³⁷ Subtelną zmianę w tytule jednego z podrozdziałów – „Ćwiczenia związane z charakterystyką postaci jako formą wypowiedzi” na „Ćwiczenia związane z charakteryzowaniem postaci” można uznać nie tylko za korektę stylistyczną, ale świadectwo ewolucji poglądów autorki na sposoby, cele i środki nabywania wiedzy o człowieku w szkole. Zob. M. Nagajowa, *Kształcenie języka...*, s. 262; M. Nagajowa, *Ćwiczenia w mówieniu...*, s. 215.

³⁸ Por. M. Nagajowa, *Nauka o języku dla nauki języka...*

- Gaertner H., *Ćwiczenia słownikowe w szkole powszechnej*, Lwów 1927.
- Kaniewska M., *Kształcąca rola charakterystyki postaci jako formy prac pisemnych* [w:] *Prace pisemne z języka polskiego w szkole średniej. Zbiór artykułów metodycznych*, red. Z. Saloni, Warszawa 1972.
- Kasprzykowa H., *Ćwiczenia stylistyczne w formie charakterystyki*, „Polonistyka” 1961, nr 1.
- Kien H., Rytłowa J., *Ćwiczenia słownikowe i ćwiczenia w mówieniu i pisanu w klasach I–IV*, Warszawa 1956.
- Kijas J., *Zarys dziejów ćwiczeń w mówieniu i pisanu w nauczaniu języka polskiego* [w:] *Metodyka nauczania języka polskiego w szkole średniej*, red. W. Szyszkowski, Z. Libera, Warszawa 1968.
- Kulpa J., *Z doświadczeń nad organizacją ćwiczeń stylistycznych (metoda pisania wypracowań)*, Warszawa 1955.
- Malendowicz J., *Ćwiczenia słownikowe w klasach V–VIII. Materiały dla nauczyciela*, Warszawa 1965.
- Nagajowa M., *Ćwiczenia słownikowo-frazeologiczne w klasach V–VIII*, Warszawa 1975.
- Nagajowa M., *Ćwiczenia w mówieniu i pisanu*, Warszawa 1977.
- Nagajowa M., *Kształcenie języka ucznia w szkole podstawowej*, Warszawa 1985.
- Nagajowa M., *ABC metodyki nauczania języka polskiego dla początkujących nauczycieli*, Warszawa 1990.
- Nagajowa M., *Nauka o języku dla nauki języka. Poradnik dla nauczycieli języka polskiego*, Kielce 1994.
- Rytłowa J., *Ćwiczenia słownikowe w szkole powszechnej*, Warszawa–Lublin 1938.
- Rytłowa J., *Ćwiczenia słownikowe w szkole podstawowej*, Warszawa 1946.
- Szumaska J., *Kilka uwag o charakterystyce* [w:] *Ćwiczenia w mówieniu i pisanu w szkole średniej. Wybór artykułów z zakresu nauczania języka polskiego*, zest. i oprac. J. Kijas, Warszawa 1963.
- Z moich doświadczeń w nauczaniu języka polskiego w klasach V–VIII. Zbiór artykułów metodycznych*, red. T. Przybylska, Warszawa 1967.

Maria Nagajowa’s knowledge about man, that is about figure’s characteristics and characterizing

Abstract

Maria Nagajowa’s works in the field of methodics of the linguistic efficiency cultivation and exercises in speaking and writing is especially important for the Polish language teaching practice. The author created an alphabet of the Polish language teaching methodics: the detailed and pattern-creating description of didactic procedures concerning statement genres at school. Among them, the concept of “the knowledge about a man” inscribed in the work on figure’s characteristics, deserves special emphasis. The article is an attempt to synthesize the author’s views connected with the “analysis of a human” in Polish lessons. In Nagajowa’s conception characterizing the figure becomes the process and the characteristics escalates to the rank of department on the Polish language teaching, entitled by the author as “The Knowledge about a Human”.

Keywords: figure’s characteristics, characterizing, text-creating competence, Maria Nagajowa